

ՍԱՄՎԵԼ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

պարամական գիտ. թեկնածու

**ԳԵՒՈՐԳ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ՊՈՂՈՍ
ՆՈՒՐԱՐԻ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1915-1918 ԹԹ.)**

Առաջին համաշխարհային պատերազմի փարիներին հայ գործիչներին ամենաշարժող խնդիրներն էին արեւմտահայությանը ոչնչացումից փրկելը, կամավորական շարժումը եւ հայաստանի ապագայի հարցը: Այդ հարցերի շուրջ հետաքրքիր են Ամենայն հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրենյանցի (1911-1930) նշանավոր բարերար, հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի (1851-1930) տեսակետները, որոնք արտացոլված են համաշխարհային պատերազմի փարիների նրանց նամակագրության մեջ:

Գեորգ Ե. կաթողիկոսին վիճակված էր հայ Առաքելական Եկեղեցին ղեկավարել մեր ժողովրդի համար ամենադժվարին փարիներին՝ հայկական հարցի վերաբացում 1912-1914 թթ., աշխարհամարտ, Մեծ եղեռն, սովամահության եզրին գլորվող հարյուրհազարավոր գաղթականներ, Մայիսյան հերոսամարտեր, հայաստանի անկախացում, ապա՝ խորհրդայնացում, հայկական հարցի ձախողում, բոլշևիկների հակաեկեղեցական քաղաքականություն: Վեհափառն իր հնարավորության սահմաններում փորձեց ամեն ինչ անել, որպեսզի օգտակար լինի սեփական ժողովրդին, պաշտպանի մեր ազգային շահերը:

Դեռեւս 1912 թ. նոյեմբերի 10-ին Գեորգ Ե. հալոսկ կոնդակով¹ Պողոս Նուբարին լիագործ էր կազմավորել Ազգային պատվիրակություն եւ հայկական հարցը բարձրացնել մեծ փերությունների առաջ: Ինչպես հայտնի է, Ազգային պատվիրակության ջանքերով 1914 թ. հունվարի 26-ին արտագրվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիր, որով նախատեսվում էր բարենորոգումներ կատարել Արեւմտյան հայաստանում²: Մակայն համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց օգտվելով՝ երկրորդները մի կողմ դրեցին բարենորոգումների համաձայնագիրը եւ որոշեցին հայկական հարցը լուծել արեւմտահայությանը բնաջնջելով:

Ստանալով զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների լուրերը՝ Կաթողիկոսը որոշեց Պողոս Նուբարին կրկին ուղարկել Եւրոպա, որպեսզի քայլեր ձեռնարկի կոտորածները դադարեցնելու եւ հայաստանի ինքնավարության հարցը բարձրացնելու համար: 1915 թ. ապրիլի 18-ի կոնդակով Վեհափառը վերահասարակեց Պողոս Նուբարի լիագործությունները որպես իր ներկայացուցիչ մեծ փերությունների մոտ³:

Ապրիլի 22-ին Գեորգ Ե. Կաթողիկոսը հեռագրեց Պողոս Նուբարին Արեւմտյան հայաստանից եւ Կիլիկիայից ստացվող կոտորածների լուրերի մասին, տեղեկացրեց, որ խնդրել

1 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 27, թթ. 1-2:

2 Տե՛ս Ժողովածու դիպլոմատիքական դոկումենտների: Բարենորոգումները հայաստանում 1912 թ. Նոյեմբեր 12-ից մինչև 10 Մայիս 1914 թ., թարգմ. Ս. Ազադեան, Թիֆլիս, 1915, էջ 102-104:

3 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 27, թթ. 30-31:

է Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Սերգեյ Սազոնովի, ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի եւ Իտալիայի թագավոր Վիկտոր Էմմանուել Երկրորդի միջամտությունը դրանք կանխելու համար: Կաթողիկոսը հանձնարարում էր Ազգային պարվիրականության նախագահին, որպեսզի նա անի հնարավորինը՝ պաշտպանելու Թուրքիայի հայերին⁴:

Պ. Նուբարը, ստանալով Վեհափառի հանձնարարությունը, անմիջապես մեկնեց Կահիրեից եւ մայիսի 6-ին ժամանեց Փարիզ: Նույն օրը Լոնդոնից ժամանեց եւ նրան դիմավորեց դաշնակցական նշանավոր գործիչ Նակոր Զավրյանը, որին Եւրոպա էր գործուղել Թիֆլիսի Նայոց ազգային բյուրոն: Նա Պ. Նուբարին ներկայացրեց Նայաստանի ինքնավարության մի ծրագիր, որը հիմնված էր Կաթողիկոսի՝ Կովկասի փոխարքա Իլլարիոն Վորոնցով-Ղաշկովին եւ կայսր Նիկոլայ Բ.-ին կապարած դիմումների, ինչպես նաեւ այն բանակցությունների վրա, որ Կոնստանդնուպոլսի Երեւոյի եւ Երեւոյի թաղաքական գործիչների եւ Ռուսաստանի արագործնախարարության միջեւ: Այդ ծրագրով պետք է ստեղծվեր ինքնավար Նայաստան՝ սուլթանի անվանապես գերիշխանության ներքո եւ եւրոպացի գեներալ-նահանգապետի գլխավորությամբ: Խոսնակալությունը համապետել իրականացնելու էին Ռուսաստանը, Բրիտանիան եւ Ֆրանսիան: Նայաստանն ընդգրկելու էր Արեւմտյան Նայաստանի վեց վիլայեթները եւ Կիլիկիան՝ Մերսին նավահանգստով, իսկ Ալեքսանդրեպոլ դուրս էին թողնելու, որպեսզի խուսափեն Ֆրանսիայի եւ Բրիտանիայի ընդդիմությունից⁵:

Այդ ծրագրի վերաբերյալ Պետրոգրադում նախնական համաձայնություն էր կայացվել: Մակայն Ռուսաստանը որեւէ պարպալորություն չէր ստանձնել, հապկապես՝ Կիլիկիայի մասով, քանի որ այդ երկրամասը Ֆրանսիայի ազդեցության գոյում էր, եւ հայերը պետք է սեփական ուժերով պաշտպանեին իրենց շահերը Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունների մոտ: Ն. Զավրյանը Պ. Նուբարին Կոնստանդնուպոլսից, որ Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը զաղրնի համաձայնություն են կնքել, որով հաղթանակից հետո Ֆրանսիային էր անցնելու Կիլիկիան, իսկ Ռուսաստանին՝ Կ. Պոլիսը, Էրզրումի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթները: Մակայն վերջինս զոջացել էր այդ համաձայնության համար եւ, ինքը մնալով սրվերում, հայերին դրդում էր պահանջել Կիլիկիան՝ խոստանալով ինքնավարություն Կալ Նայաստանին վեց վիլայեթների եւ Կիլիկիայի սահմաններում⁶:

Ե. Աղամովը գրում է, որ այդ ժամանակ պետրոգրադյան կառավարության համար միակ միջոցը Կարաժեյու իր ազդեցությունը Միջերկրականում մնում էր «անկախ» Նայաստանը, սակայն Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի կասկածներից խուսափելու համար այդ ծրագիրը պետք է պաշտպանեին հայ պարվիրականներն առանց ռուս դիվանագետների միջամտության⁷:

1915 թ. հունիսի 17-ի նամակով Պ. Նուբարը Կոնստանդնուպոլսին, որ նրա հանձնարարականը ստանալուց հետո մեկնել էր Փարիզ: Տեղեկացնում էր, որ Վանի ազգաբարձման լուրը ստանալուց հետո 15.000 ռուբլի է ուղարկել Կաթողիկոսին՝ Վանի եւ Բիթլիսի կարիքները հոգալու համար, իսկ կամավորական շարժմանն աջակցելու համար 10.000 ռուբլի է

4 Տե՛ս "Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918". Documents. Edited and translated by V.Ghazarian. Waltham, 1996, էջ 17:

5 «Նայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արարքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երեւան, 1972, էջ 371-374:

6 Տե՛ս ՇԱՄ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 9:

7 Տե՛ս "Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел". Под редакцией Е.А.Адамова, Москва, 1924, էջ 90-91:

ուղարկել Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին: Յավով նշում էր, որ Անուանդի երկրները որևէ կերպ չէին կարող կանխել կոտորածները: Նշում էր, որ Կաթողիկոսի դիմումների հիման վրա էր, որ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը մայիսի 24-ին հայտարարություն էին արարածել, որով թուրքական պետությանը և պաշտոնյաներին պարասխանատու էին համարում հայկական կոտորածների համար: Տեղեկացրեց, որ Ֆրանսիական իշխանություններին ներկայացրել է պարերազմից հետո Արեւմտյան Նայասարանի վեց նահանգների և Կիլիկիայի միավորմամբ միասնական ինքնավար երկրամաս կազմավորելու հայկական ձգտումները: Նայասարանը պետք է դրվեր Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Բրիտանիայի վերահսկողության տակ: Նշում էր, որ Ֆրանսիան ձգտում էր գրավել Կիլիկիան և միացնել Սիրիային: Նա կարողացել էր համոզել Ֆրանսիացի բազմաթիվ պետական գործիչների և խմբագիրների, որ Ֆրանսիային ձեռնարկ էր միայն Ալեքսանդրիայի միացնել Սիրիային, իսկ միասնական ինքնավար Նայասարանի ստեղծումը կարող է նրան տնտեսական մեծ հնարավորություններ ընձեռել⁸:

Միացյալ՝ «ծովից ծով» ինքնավար Նայասարան ստեղծելու ծրագիրը ներառող հուշագրեր Պ. Նուբարը հունիսի 6-ին հանձնել էր Ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Թեոֆիլ Դելկասին, որը այն սկզբունքորեն ընդունելի համարեց⁹, իսկ հուլիսի 15-ին հանձնեց Բրիտանիայի ԱԳՆ¹⁰: Դրանցում փորձել էր հիմնավորել այդ երկրների շահերը միացյալ Նայասարան ստեղծելու պարագայում: Նա ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Ֆրանսիայում և Բրիտանիայում ազդեցություն ունեցող գրեթե բոլոր պետական ու քաղաքական գործիչներին, մամուլի ներկայացուցիչներին շահագրգռի ինքնավար Նայասարան ստեղծելու հարցում: Դրա հետ կապված անընդհատ հանդիպում էր նրանց և փորձում հիմնավորել իր տեսակետները: Պետք է նշել, որ Պ. Նուբարի հանդիպումները դրական արդյունքներ էին ունենում, քանի որ նա տիրապետում էր դիվանագիտական և հետքորդական բարձր ունակություններին:

Հուլիսի 18-ին Պ. Նուբարը Կաթողիկոսին հեռագրեց, թե ինքը տեղեկացել է, որ թուրքերի գլխավոր նպատակն է Նայասարանի և Կիլիկիայի հայերին տեղահանել դեպի Կոնիա ու Միջագետք և ոչնչացնել: Խորհուրդ էր տալիս, որ կաթողիկոսը նորից դիմի Անուանդի և չեզոք երկրներին՝ կանխելու այդ ծրագիրը¹¹: Փաստորեն՝ հայ գործիչների համար արդեն պարզ էր թուրքերի գլխավոր նպատակը, սակայն դա կանխելու հնարավորություն նրանք չունեին, և միակ թույլ հույսը մնում էր չեզոք երկրների միջամտությունը:

Հուլիսի 19-ի նամակով Կաթողիկոսը տեղեկացնում էր Պ. Նուբարին, որ ստացել են Վանի և Բիթլիսի գաղթականների և կամավորների համար նրա ուղարկված գումարները և շնորհակալություն էր հայտնում աջակցության համար: Նշում էր, որ պետք է պաշտպանել պարերազմից հետո Նայասարանին (ներառյալ է Կիլիկիան), ինքնավարություն տալու գաղափարը: Գտնում էր, որ հարցը լուծվելու է միայն պարերազմում Անուանդի հաղթանակից հետո, բայց մինչ այդ անհրաժեշտ էր դրական մթնոլորտ ստեղծել այդ գաղափարի շուրջ: Հաստատում էր, որ թուրքերը որոշել են ամբողջությամբ ոչնչացնել հայերին և դրանով փակել Նայկական հարցը: Նշում էր, որ դիմել է չեզոք երկրներին, խնդրում էր, որ Պ. Նուբարը եւս դիմի Անուանդի և չեզոք երկրներին, մամուլով անընդհատ բարձրացվի հարցը, բայց ցա-

8 Տե՛ս "Boghos Nubar's Papers", էջ 108-110:

9 Տե՛ս անդ, էջ 80-84:

10 Տե՛ս անդ, էջ 170-177:

11 Տե՛ս անդ, էջ 180:

վով արձանագրում էր, որ այդ միջոցները անբավարար կլինեն թուրքերին զապելու համար¹²:

Նոյիսի 27-ին Կաթողիկոսին ուղարկած նամակում¹³ Պ. Նուբարը ներկայացնում էր այդ ամիս Լոնդոնում իր ունեցած հանդիպումները բրիտանացի պետական գործիչների և մամուլի ներկայացուցիչների հետ: Նա այն փափաքությունն էր սրացել, որ Բրիտանիան կօժանդակի պապերագմից հետո միացյալ Նախարանի սրեղծման ծրագրին: Նշում էր, որ Բրիտանիայի ԱԳՆ-ին հանձնած հուշագրում, ի փարբերություն Թ. Դելկասենին ներկայացրածի, որոշ դրույթներ մեկնաբանել էր բրիտանական շահերին համահունչ: Նշում էր, որ երկու հուշագրերն էլ փվել է նաև Փարիզի ու Լոնդոնի ռուսական դեսպաններին: Ազգային պարզի-րակության նախագահը վստահեցնում էր, որ հայկական պահանջները համակրության էին արժանացել Ռուսաստանի, Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կողմից: Սակայն մարտնաշում էր, որ հարցի լուծման ուղղությամբ քայլեր կարող էին կատարվել, եթե պապերագմը ավարտվեր Դաշնակիցների հաղթանակով: Տեղեկացնում էր, որ հայկական կոտորածների մասին ինքը փողեկացել է փարբեր աղբյուրներից, այդ թվում՝ իտալացի հյուպատոսներից ու ամերիկացի միսիոներներից: Կաթողիկոսի կողմից կոտորածները կանխելու մասին հեռագիրը սրանալուց անմիջապես հետո, ինքը Կահիրեում դիմել էր ԱՄՆ-ի ու Բրազիլիայի ներկայացուցիչներին, իսկ Փարիզ ժամանելուց հետո նաև Ամբաստանի պետություններին: Սակայն ցավ է հայտնում, որ դրանք որևէ գործնական արդյունքի չէին հանգեցրել: «Պետությունը, ցույց տալով հանդերձ պապահաճներու մասին, կը խոստովանեին թե՛ ներկայիս ունեւ գործնական միջոց չունին մեզի օգնութեան հասնելու»¹⁴:

Փրկության միակ հույսը Պ. Նուբարը համարում էր Կիլիկիայում դաշնակից ուժերի ակտիվացումը կազմակերպելը, կամ հայ կամավորական շարժմանը ուժ փախել և նրանց միջոցով հայ բնակչությանը ազատագրելը, զանգվածային փրկահանությունն ու կոտորածը կանխելը: Այդ հարցի շուրջ նա հետևյալ փնտրանքներ էր հայտնում Կաթողիկոսին.

«Երբ, պապերագմի սկիզբը, Ռուսական բանակները գառաջինն Նախարան արշանցին, սիրտս բառական հանգիստ էր վեց նահանգներուն մէջ ապրող Նայոց կացութեան մասին, բայց նոյնքան ապահով չէի Կիլիկիոյ նկատմամբ, մտածելով, անշուշտ, թէ Ռուսական յառաջխաղացութիւնը Կիլիկիան եւս փրկելու աստիճան արագ չպիտի կարենար լինել: Ուստի եւ, ըստ իմ կարծեաց, Թուրքիոյ այդ բաժինին մէջ զինուորական արագ գործողութիւն մը անհրաժեշտ կը դառնար իղերես հանելու համար հայ տարրի բնաջնջման մասին Թուրքերու հետապնդած ծրագիրը:

Հասն որոյ, անցեալ Նոյեմբեր ամսոյ սկիզբն իսկ, Եգիպտոսի անգլիական զինուորական եւ քաղաքային իշխանութեանց դիմելով, առաջարկեցի որ զօրք հանուի Կիլիկիոյ ծովեզերքը ու Մերսինի ու Իսկէնդերունի նահանգիստները, ինչպէս եւ Արամայի դաշտը գրաւուին, եւ իմ կողմէս խոստացայ գրաւման բանակին տրամադրութեան փակ դնել պէտք եղած թուով եւ երկրին ծանօթ ռաւիլիքներ, թարգմաններ եւ բքօքականութիւններ, պաշտօն ունենալով, ի միջի այլոց, լեռնագաւառներու հայտնութիւնը ասպարաւբեցնել, որ, ահա այսպէս, իր աջակցութեան բաժինը պիտի բերէր Դաշնակցաց, պաշնանաւ որ սորա պէտք եղած զէնքն ու ռազմամթերքը հայթայթէին ժողովուրդին:

12 Տե՛ս անդ, ՎԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 27, թթ. 34-35:

13 Տե՛ս անդ, գ. 19, թթ. 67-69:

14 Տե՛ս անդ, թ. 68:

Յայրենի է թէ այս ծրագրին առաւելութիւնը կրկին էր: Անիկա, Դաշնակից պետութեանց զօրքերու ներկայութեան շնորհիւ, մէկ կողմէն տեղւոյն Հայութեան կեանքը, պարսիւր եւ գոյրը կապահովէր եւ Թուրքերը կը չեզոքացնէր, իսկ միւս կողմէն, հայկական ապստամբական շարժումով, ասելի կշիռ կը բերէր Կիլիկիոյ մասին մեր ունեցած ազգային բաղձանքներուն:

Այս ծրագիրը Փրանսական եւ Ռուսական Կառավարութեանց ալ հաւասարապէս ծանօթ էր եւ ռուս ընդդիմութեան չէր բաղխած այս վերջնոց կողմէ: Անգլիոյ մէջ ալ լաւ ընդունելութիւն գտաւ անիկա, մինչեւ այն, որ պահ մը Եգիպտոսի Անգլ. զինուորական իշխանութիւնը հաւասարեցին ինձ թէ ծրագիրը ի մօտոյ պիտի գործադրուի: Բայց դժբաղդաբար քիչ յետոյ Լօնդոնայի մէջ որոշուած ըլլալով Տարաբանէլ զօրք հանել, մեր ծրագիրը անպայման յետաձգուեցաւ:

Այսու ամենայնիւ, եթէ սպասեմք որ Պոլիսը իյնայ եւ անկէ յետոյ Դաշնակիցները Կիլիկիան ծովեզերքը զօրք հանեն, մինչեւ այն ատեն Կիլիկիոյ մէջ գոցեմ բնաւ հայ չի մնար. որպիսի անդարմանալի չարիք:

Ապա ուրեմն մեզ համար մտիտ եւ կենաց հարց է ռուս գնով արգիլել Կիլիկիոյ հայութեան կոտորածներն ու խմբական արտոքանքը:

Եւ ըստ որում, ներկայ պայմաններուն մէջ Դաշնակիցը, հակառակ իրենց բարեացակամութեան, անկարող են մեզ օգնել՝ մեզ ուրիշ բան չի մնար ընել բայց եթէ մեր սեպհական ոյժերուն կրթելի:

Եւ այս մասին միակ դարման մը կը խորհիմ, այսինքն Վանի շրջակայքին հայ կամաւորական գունդերը ի վիճակի դնել ըստ կարելոյն շուրջով յառաջ խաղալու, մեր բոլոր ոյժերով աշխարհով անոնց թիր բազմապատկել, այս մասին Կովկասի սպայակոյրին արարօնութիւնը ձեռք բերել եւ յիշեալին աջակցութեամբ պէտք եղած զենքն ու ռազմամթերքը հայթայթել:

Լօնդոնէն Ձեր Վեհափառութեան յոյժի 14.700 թուպի խնդրելով որ ամենէն սրիպողական պէտքերուն յարկացուի այս գումարը:

Այսօր ալ, Ազգային հիմնադրամի հաշուոյն, դարձեալ հեռագրաւ ուղարկեցի Banque de Commerce Vilga Coma-ի շնորհիւ 20.000 թուպիի ուրիշ գումար մը Կամաւորներու պիտոյից գործածուելու համար եւ կը յուսամ որ ի մօտոյ փարքեր գումարներ ալ պիտի կարենան յղել գորս հաճեցէք խնդրեմ, Վեհափառ, յարկացնել Կամաւորներու գործին:

Բաւական վարսահելի աղբիւրներէ տեղեկացած եմ որ Թուրքերը այս թուպիի շար քիչ զօրք ունին Կիլիկիոյ մէջ, հետեւաբար Կովկասեան ճակարկին վրայ իրենց արտութեան ապայոյցը արդէն րոտած քանի մը հազար քաջամարտիկ հայ կամաւորներ կարող են յիշեալ զօրքերուն հետ ճակարկի: Եթէ մեր կորիճները յաջողին Զէյթունը եւ երկրին ուրիշ ռազմական դիրքերը գրաւել՝ կարող կը հանդիսանան այս կերպով խմբական արտոքանքներու եւ կոտորածներու սպառնալիքին առաջքն առնուլ:

Ըսածիս ապացոյցն ալ սա է որ Թուրքերը երբեք չի կրցին Զէյթունցիներուն հետ բիրտ ոյժով գլուխ ելլել, այլ՝ խորամանկութեամբ:

Արդարեւ, ինչպէս Ձեր Վեհափառութիւնը գիտէ արդէն, Թուրքերը Զէյթունցոց սպառնացան որ եթէ անձնարար չըլլան՝ ամբողջ Կիլիկիոյ Հայութիւնը պիտի կո-

տորեն, այնպես որ Զեյթունցիք, սուկ հայրենասիրությունն մղուած, հարկադրուեցան համակերպիլ:

Եւ սակայն, եթէ կը բաղձանք որ կամատրները դրական գործ կատարեն՝ հարկ է որ իրենց օգնութիւնը ըստ կարելոյն շուրտով հասցնեն: Եւ այս նպատակին իմովսանն ծառայելու համար, որոշեցի Ազգային Նիւնադրամի հանգանակութենէն գոյանալի գումարներուն մեծագոյն մասը Զեր Վեհափառութեան յոյս, որպէսզի կամատրներու թիւը սակցնելու գործին յարկացուի:

Ինձի պէս շարեր կը խորհին թէ սահկա միակ ծրագիրն է որ մեր Կիլիկիոյ հայրենակիցներու փրկութեան վերջին յոյս մը կը շողացնէ փակաւին, պայմանաւ որ շուրտով գործադրութեան դրուի»¹⁵:

Ինչպէս Բենեմու էնք, Ազգային պարվիրակոյթյան նախագահը ամբողջությամբ հույսը կորել էր, որ Ամրանքի պետությունները կօծանդակելին Կիլիկիայի ազապագրմանը եւ կտորաւծների կանխմանը: Նա հարցի լուծում էր համարում հայ կամավորների թիվը ավելացնելը եւ սեփական ուժերով Կիլիկիա հասնելը: Սակայն դա իրապեսական չէր, քանի որ հայ կամավորները Վանից Կիլիկիա հասնել անկարող էին, նույնիսկ Կովկասյան ճակարի ռուսական բանակը այդ պահին ի վիճակի չէր նման ռազմական խնդիր լուծել: Այս շրջանում ռուսական բանակը նույնիսկ կարճ ժամանակով նահանջել էր Վանից՝ Կովկասի հայ բնակչությանը կանգնեցնելով գաղթելու պարտադրանքի առաջ:

Նույնիս 29-ին ուղարկած նամակով Պ. Նուբարը կրկին Կաթողիկոսին հավաստիացնում էր, որ Բրիտանիայում եւ Ֆրանսիայում մեծ համակրություն կա մեր դապի շուրջ եւ պարտերազմից հետո Նայասարանի ինքնավարության ծրագիրը այդ երկրների կողմից աջակցություն կստանա: Միակ խնդիրը Կիլիկիայի հետ կապված Ֆրանսիայի հավակնություններն էին, սակայն նա համոզված էր, որ դրա շուրջ էլ որեւէ ընդունելի լուծում կարող էին գտնել¹⁶:

Օգոստոսի 22-ի նամակով¹⁷ Պ. Նուբարը Կաթողիկոսին հայտնում էր, որ ուղարկում է եւս 10.000 ռուբլի՝ կամավորների համար: Նաեւ պարզաբանում էր միացյալ եւ ինքնավար Նայասարանը թուրքական գերիշխանության փակ թողնելու հնարավորության մասին իր փեսակերը. «Միշտ յայտնած եմ, որ իբր հայ, եւ չեմ կրնար, նկարի առնելով բոլոր անցեալը, պահանջել կամ ընդունիլ Թուրքիոյ գերիշխանութիւնը. սոյն խնդիրը պարտերազմէն վերջ կրնայ Պետութեանց կողմէ լուծուիլ, եւ մենք հարկադրուած կըլլանք խոնարհիլ՝ եթէ իրենք այնպէս որոշեն»¹⁸:

Կտորաւծները դադարեցնելու թույլ հույսով Պ. Նուբարը սեպտեմբերի սկզբին նաեւ նամակ ուղարկեց Գերմանիայի ԱԳ նախարարի փոխակալ Արթուր Յիմմերմանին, որպէսզի Գերմանիան ազդի իր դաշնակից Թուրքիայի վրա, բայց դա եւս ապարդյուն էր¹⁹: Նա Ա. Յիմմերմանի հետ մի քանի անգամ հանդիպել էր 1913 թ.՝ Նայկական բարենորոգումների հարցով, որի արդյունքում Գերմանիան փոխել էր նախկին բացասական դիրքորոշումը բարենորոգումների խնդրում: Սակայն այժմ, պարտերազմի եռուն շրջանում, Գերմանիան որեւէ ցանկություն չունէր ճնշում գործադրելու իր դաշնակից Թուրքիայի վրա:

15 ՆԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թթ. 68-69:

16 ՏՆՆ, ՆԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թթ. 70-72:

17 ՏՆՆ անդ., թթ. 86-89:

18 Անդ թ. 87:

19 ՏՆՆ «Boghos Nubar's Papers», էջ 279:

Այսպիսով՝ ո՛չ Գերմանիան, ո՛չ Ամերիկայի երկրները, ո՛չ չեզոք պետությունները չկարողացան կանխել մարդկային քաղաքակրթության դեմ ուղղված մեծագույն հանցագործություններից մեկը՝ հայերի ցեղասպանությունը:

Նոկտեմբերի 28-ին Պ. Նուբարին ուղարկած նամակով Կաթողիկոսը եւս գրնում էր, որ Ամերիկայի պետությունները չեն կարող կանխել կոմորաճներն ու հայերի տառապանքը, սակայն անհրաժեշտ էր համարում նրանց պարբերաբար հիշեցնել եւ ընդգծել թուրքական կառավարության իրական նպատակը՝ ոչնչացնել Հայաստանի եւ Կիլիկիայի հայկական տարրը եւ այն բնակեցնել քուրդ եւ մահմեդական գաղթականներով: Մալմանշում էր, որ ականապես են, թե ինչպես է թուրքական կառավարությունը ամենամեծ մասշտաբներով ազատորեն իրականացնում հայերի ոչնչացումը, եւ իրենց գլխավոր խնդիրն էր լինելու Դաշնակիցների հաղթանակից հետո ապահովել Հայաստանի ինքնավարությունը եւ թույլ տալ բոլոր հայերին՝ աշխարհի տարբեր մասերից վերադառնալ Հայաստան: Նույս էր հայտնում, որ ի վերջո հայ ժողովուրդը կազատագրվի եւ ինքնավարություն ձեռք կբերի սեփական հայրենիքում՝ վերջնականապես ազատ հարյուրամյակներ տեսած թուրքական ճնշող շղթաների անազատությունից²⁰:

Դեկտեմբերի 20-ին Կաթողիկոսին հղած նամակից²¹ տեղեկանում ենք, որ Պ. Նուբարը փոխել է վերաբերմունքը կամավորական շարժման նկատմամբ, քանի որ համոզվել էր, որ կամավորները ի վիճակի չէին ազատագրելու ամբողջ Հայաստանը, իսկ նրանց գոյությունը թուրքերն օգտագործում էին իրականացրած ջարդերն արդարացնելու համար: *«Սկիզբէն ի վեր, եւ նոյն իսկ այն ժամանակ երբ հասարակաց կարծիքը նպաստատու էր կամատրնէրու կազմութեան,- գրում էր Ազգային պատվիրակության նախագահը,- եւ միշտ վախճած էի անոր առաջ բերելիք հետեւանքներուն վրայ. մինչեւ անգամ նախընտրած էի որ այն Հայերը որ կուգէին գինուիկ հայրենիքը պաշտպանելու կամ ազատելու համար, զինուորագրուին Դաշնակիցներու բանակներուն մէջ: Եզիպոսու եղած ժամանակս բացայայտօրէն պարզեցի այս գաղափարս եւ Ձեր Վեհափառութիւնը կը յիշէ որ այս գաղափարս որքան սաստկօրէն եւ անվայելօրէն դատաւերտեցաւ. զիս մինչեւ անգամ իբր ոչ հայրենասէր ամբաստանեցին: Ընդհանուր հոսանքէն միտած եւ Կովկասի կամատրնէրուն ձեռք բերած առաջին նպատատուր յաջողութիւններէն շրացած՝ սրիպուեցայ տեղի տալ եւ աջակցիկ կամատրնէրու ջոկարներու կազմութեան խնդրոյն, վստահ եմ եւս ալ սկսայ, այլոց նման, յուսալ որ կամատրնէրը պիտի կրնային, իրենց օրինակով, ընդհանուր գործակցութիւն մը յառաջ բերել իրենց հայրենակցաց մէջ, ինչ որ մեզ իրատուք պիտի տար ինքնավարութեան մը պահանջունին:*

Դժբաղդաբար բոլոր մեր յոյսերը վիժեցին. տարակուսելի չէ որ ծանր սիտակներ գործուեցան, եւ անհամաձայնութիւնը կուսակցութեանց՝ որոնք իրենց կը վերագրէին այդ ջոկարներու գործունէութիւնը, զիրենք անելի երկպառակելու ծառայեցին եւ գլխատուր պարմառը եղան կամատրնէրու հայրենասիրական ջանքերու անյաջողութեան: Այնպէս որ, կը կրկնեմ, այդ կամատրնէրը՝ միայն թուրքերուն քստմունքի պարտուակ մը հայթայթեցին իրենց տեղիի ոխակարութեան եւ սարսափելի ջարդերուն համար: Ձեր Վեհափառութիւնը այս ամէնը լաւ գիտնալուն՝ անելի

20 Տե՛ս անդ., էջ 292-293:

21 Տե՛ս ՇԱՄ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թթ. 106-108:

չեմ երկարիր այս խնդրոյն վրայ: Բայց ասոնք պէտք են մեզի իբր դաս ծառայել, եւ համամիտ եմ, որ այս պարագաներուն մէջ ծանր սխալ մը պիտի ըլլայ շարունակել միեւնոյն ընթացքը՝ որուն հետեւանքը պիտի ըլլայ րահական գաւառներուն մէջ ողջ մնացած հայութեան բնկորներէն նոր գոհեր քայլու: Փորձը մեզի շար դառն եղաւ, եւ ես, իմ մասին, անկեղծօրէն կը ցախմ միւնչեմ վերջը իմ առաջին գաղափարներուս վրայ չի յամառելու: Արդէն այս կարծիքը միայն իմ անձնական կարծիքս չէ: Ամէն կողմէ, Ամերիկայ, Անգլիա, Եգիպտոս եւ ուրիշ երկիրներ գրնոտող մեր հայ բնակիչներէն եւ մեր ամենաջերմ ու ամենահաւատարմօրէն օտար պաշտպաններէն, ի միջի այլոց Լորրի Պրայսէ, նամակներ կարանամ՝ որոնցմով ինձ յարկաւորէն հակառակ գաղափար մը կը յայտնեն կամաւորներու մասին, որոնք այլեւս դրական ունէ արդիւնք մը չի տալէ զար, Թուրքիոյ մէջ ողջ մնացած հայ ժողովուրդը ամենամեծ վրանգներու պիտի ենթարկեն: Զէնք կրելու արակ Տայերը, եթէ կուզեն կոռուի իրենց եղբայրներուն վրէժը լուծելու համար, կրնան Դաշնակիցներու բանակներուն մէջ զինուորագրուիլ: Այդ մասին ինծի դիմողներուն միշտ այս կերպով կը պատասխանեմ»²²:

Պ. Նուբարը այս նամակում բաւական հոռետեսական ոգով էր անդրադառնում նաեւ հայերի զանգվածային կոտորածների չափերին ու հայաստանի ապագայի հարցին: «Երբ Լոնսօնէ վերադարձիս՝ Գաղղիոյ եւ Անգլիոյ մէջ կարարած բանակցութեանս արդիւնքը կը հաղորդէի Ձեր Վեհափառութեան, դեռ չէինք գիտեր սոսկալի համեմատութիւնը այն վայրագ հալածանքին՝ որ մեր քառասպեալ հայրենիքը խոցորած էր. այն ժամանակ դեռ մասամբ գիտէինք կարարում ջարդերը եւ չէինք կրնար երեսակայել հայաստանի աղէտին անհունութիւնը: Դժբաղդաբար բացայայտ է որ Արեւելքի, մանաւանդ Թուրքիոյ մէջ պարերազմին առած ընթացքը՝ մեր կացութիւնը շար վարթարացուց: Եւ եթէ հարիւր հազարաւոր Տայերու բնաջնջումը - որ ունանք 800.000-ի կը հասցնեն - հասարակութի, բնականաբար հայկական հարցը բոլորովին ուրիշ կերպարանք մը պիտի առնէ, եւ մեր պահանջմանց ծրագիրը, այնպէս ինչպէս որ ներկայացուցած էինք - չի պիտի կրնայ առանց բարեփոխման եւ յանձնման ներկայացուիլ եւ պահանջուիլ Դաշնակից պետութեանց կողմէ, հաշտութեան կնքումին ժամանակ:

Բայց եւ միշտ կուզեմ հաւատալ որ մեզի հաղորդումս այդ ահռելի ոճիրները չափազանցում են, եթէ ոչ ի գործ դրումս վայրագութեանց մասին, գէթ թոռական քանակութեան մասին. եւ կուզեմ հաւատալ, որ հակառակ գոհերու բարձր թիւին, պիտի մնայ միշտ բաւականաչափ Տայեր՝ արդարացնելու համար մեր պահանջները, եւ օրինաւորելու համար մեր ցանկութեանց իրագործումը: Սակայն այժմ ամէն ինչ կախեալ է պարերազմի ելքէն եւ Դաշնակցաց յաղթանակէն. մեր ճակարագիրը սերտօրէն կապուած է անոնց զինուորական յաջողութեանէ: Բացայայտ է դժբաղդաբար որ մեր բոլոր յոյսերը կանհետանան, երբ պարերազմը չի վերջանայ այնպէս, ինչպէս որ մենք ի բոլոր սրտէ կը բաղձանք: Ներկաբար այժմ մեզ կը մնայ սպասել իրերու ելքին, որուն պէտք ենք, կը կրկնեմ, ճակարագրօրէն հպա-

²² ՇԱՄ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 107:

դասկեցնել բոլոր մեր գործունեությունը և ջանքերը, բոլոր մեր յոյսերն ու ցանկությունները:

Վերոյիշեալ պարճառներով ստիպեալ եմ այս վայրկեանիս դադրեցնել իմ բանակցութիւններս, վասն զի Դաշնակից պետութեանց մօտ ընելիք ամէն ձեռնարկներս այժմ անտեղի և անօգուտ են»²³:

Ինչպես տեսնում ենք, Ազգային պարվիրականության նախագահը հիասթափվել է կամավորական շարժումից, քանի որ այն սպասված արդյունքները չտվեց, իսկ թուրքական քաղաքականության կողմից օգտագործվեց որպես կոտորածները արդարացնելու պարճառներից մեկը, նա ծանր ապրումների մեջ էր՝ ցեղասպանության ահեղի չափերը, մեր ժողովրդի անհուն ողբերգությունը գիտակցելով, չնայած դեռ իրեն հույս էր տալիս, որ սպանվածների թիվը գուցե չափազանցված լինի: Ցավոք, այդ թիվը չափազանցված չէր, իսկ ցեղասպանության գործընթացը չէր ավարտվել, և դեռ առջևում էր Սիրիայի ու Միջագետքի անապարհներում կենտրոնացված մի քանի հարյուր հազար հայ փախչողների ոչնչացումը, որն իրականացվեց 1916 թ. սկզբներին:

1916 թ. հունվարի 8-ին ուղարկված պատասխան նամակում Կաթողիկոսը համաձայնում էր Պ. Նուբարի այն մտքին, որ Հայկական հարցը կարող է լուծվել միայն ռազմի դաշտում Դաշնակիցների հաղթանակի շնորհիվ: Տեղեկացնում էր, որ հարյուրհազարավոր հայերի ծանր վիճակը Միջագետքի և Սիրիայի անապարհներում՝ ստիպում է անընդհատ դիմել չեզոք երկրների մարդասիրական օժանդակությանը: Հայտնում էր, որ դեկտեմբերի 19-ին դիմել է ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնին, որպեսզի այդ երկրում կազմակերպվի հանգանակություն՝ ի նպաստ հայ փախչողների, որոնք ունենին սննդի, հագուստի, դեղորայքի և ծածկի անհրաժեշտություն²⁴:

Մարտի 23-ին ուղարկված նամակով Պ. Նուբարը Վեհափառին տեղեկացրեց, որ նրա դիմումը ԱՄՆ նախագահին գոհացուցիչ արդյունք է տվել, և Ամերիկյան հանձնախմբերը արդեն 1,5 միլիոն ֆրանկի օգնություն են հանգանակել և ուղարկել արևմտահայ փախչողներին և Կ. Պոլսում մնացածներին: Օգնությունը տեղ հասցնելու հարցում մեծապես աջակցել էին ԱՄՆ արտաքին գործերի դեպարտամենտը և Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուն: Գումարներ էին ուղարկվում նաև Շվեյցարիայի միջոցով: Պ. Նուբարը միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ Ֆրանսիայում Հայկական հարցի հետ կապված կոնֆերանսներին ու լրագրային հրապարակումներին աջակցում է գաղտնաբար, որպեսզի թուրքերը արևմտահայության մնացորդներին կոտորելու նոր առիթ չունենան: Նա իր ուրախությունն էր հայտնում ռուսական բանակի կողմից Էրզրումը գրավելու առթիվ՝ հուսալով, որ այն շուտով կազարագրի նաև ամբողջ Հայաստանը: Եթե դեկտեմբերին Պ. Նուբարը անիմաստ էր համարում տրեություններին Հայաստանի ապագա կարգավիճակի մասին դիմումներ կատարելը, ապա այժմ նա գտնում էր, պետք է սկսի բանակցությունները, որպեսզի պարենի առիթի դեպքում անապարհային վիճակի մեջ չհայտնվեն: Նա գտնում էր, որ Հայկական հարցը ամենայն հավանականությամբ լուծվելու է ոչ թե Լոնդոնում կամ Փարիզում, այլ՝ Պետրոգրադում: Հերետաքար խորհուրդ էր տալիս Գեորգ Ե. Կաթողիկոսին, որպեսզի նա անմիջական շփումների մեջ մտնի ռուսական կառավարության հետ²⁵:

23 Անդ, թ. 108:

24 Տե՛ս “Boghoss Nubar’s Papers”, էջ 305-307:

25 Տե՛ս ՄԱԿ, ֆ. 57, ց. 5, ք. 19, թթ. 124-127:

1916 թ. մայիսի 16-ին սպորադիկաժ Մայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով Ռուսաստանը, Բրիտանիան և Ֆրանսիան որոշեցին պարերազմից հեռու Օսմանյան կայսրությունը բաժանել իրենց միջև: Դրանով Հայաստանը բաժանվելու էր երկու տերությունների միջև. Ռուսաստանին էին անցնելու Էրզրումը, Վանը, Բիթլիսը, իսկ Ֆրանսիային՝ Դիարբեքիրը, Խարբերդը, Սեբաստիան և Կիլիկիան: Այդպիսով՝ անհնար էր դառնում միացյալ Հայաստան ստեղծելու նախագիծը: Ցարական իշխանությունները որոշեցին իրենց բաժին հասած հայկական տարածքները միացնել Ռուսաստանին և հայերին ինքնավարություն չտալ: Դա ծանր հիպոթափություն էր հայերի համար: Ռուսական իշխանությունները ցրեցին նաև հայ կամավորական զոհերը, որոնք կազմավորվել էին ինքնավար Հայաստան ստեղծելու խոսքի միջոցով:

1916 թ. աշնանը Ֆրանսիան հայ գործիչներին առաջարկեց ստեղծել կամավորական բանակ, որի դիմաց խոստացավ պարերազմից հեռու ինքնավարություն տալ Կիլիկիային և իրեն անցնող մյուս հայկական տարածքներին: Ինչպես տեսանք, Պ. Նուբարը կտրականապես դեմ էր հայկական կամավորական նոր զորամաս ստեղծելու գաղափարին: Սակայն Ֆրանսիական իշխանությունները կարողացան համոզել Պ. Նուբարին համագործակցել Կիպրոսում հայկական կամավորական զորամաս կազմավորելու հարցում՝ սպառնալով, որ հակառակ պարագայում այն կստեղծեն առանց հայ գործիչների հետ համագործակցության, իսկ հայերը ինքնավարություն պահանջելու իրավունք չեն ունենա: Պ. Նուբարը պարտադրված էր համագործակցել Ֆրանսիայի հետ:

Նոյեմբերի 27-ին Լոնդոնում Պ. Նուբարը, Ֆրանսիացի դիվանագետ Ժորժ Պիկոն և բրիտանացի դիվանագետ Մարկ Մայքսը համաձայնություն կայացրին Կիպրոսում Հայկական լեգեոն կազմավորելու խնդրի շուրջ²⁶: Այն կովելու էր Կիլիկիան ազատագրելու համար, որին Ֆրանսիան պարերազմից հեռու ամենալայն ինքնավարություն էր շնորհելու: Պ. Նուբարի առաջարկով կամավորագրությունը կստորագրվելու էր առանց հրապարակային ելույթների, հնարավորին չափ գաղտնի, իսկ զորամասը կոչվելու էր Արեւելյան լեգեոն, որպեսզի թուրքերին նոր կոտորածների առիթ չտա:

Պ. Նուբարի առաջարկով Եգիպտոսի հայկական բոլոր հասարակական, քաղաքական ու կրոնական կառույցները միավորվեցին Եգիպտոսի ազգային միության մեջ, որի խնդիրն էր օժանդակել կամավորագրությանը: Նման միություն ստեղծելու նպատակով Պ. Նուբարը Եգիպտոսից պարմիրակներ ուղարկեց ԱՄՆ: Ամերիկահայ բոլոր կազմակերպությունները խանդավառությամբ ընդունեցին Ազգային Միություն կազմելու և Հայկական լեգեոնի կազմավորման օժանդակելու առաջարկը: 1917 թ. մարտի 16-26-ը Բոստոնում տեղի ունեցավ խորհրդաժողով, ուր որոշվեցին այն սկզբունքները, որոնց շուրջ համագործակցելու էին հայկական կազմակերպությունները: Այսպիսով՝ ստեղծվեց Ամերիկայի Հայ Ազգային Միությունը: Մարտի 26-ին կազմակերպությունները սպորադիկաժ համաձայնագիր, ուր նշված էր. «Ամերիկայի Հայ Ազգ. Միությունը յարաբերություն պիտի պահել Եգիպտոսի Հայ Ազգ. Միության հետ և իր գործունեությունը պիտի համաձայնեցնե Ազգ. Պարութիւնութեան ընդհանուր ուղղութեան, կանոնաւոր յարաբերութիւն պահելով անոր հետ. միւս կողմէ՝ Միութիւնը պիտի նկատուի Ազգ. Պարութիւնութեան ներկայացուցիչ մարմինը Ամերիկայի մէջ»²⁷:

²⁶ Տե՛ս “Boghoss Nubar’s Papers”, էջ 393-397.

²⁷ Տե՛ս Մ.Տամարյան, Իմ յուշերես, Պէյրութ, 1985, էջ 113:

Ազգային Միության գործադիր մարմնի 7 անդամներից յուրաքանչյուրը ներկայացնում էր մեկ կազմակերպություն: Արենապետ դարձավ Միհրան Սվազյանը: Շուրջով ԱՄՆ-ում ստեղծվեցին Ազգային միության 187 մասնաճյուղեր: Ազգային Միության գլխավոր նպատակները հռչակվեցին. «ա. Հայկական ազատագրություն, կիլիկյան կամառական ձեռնարկ, բ. Հայաստանի վերաշինություն և երկրի կարօտելոց անմիջական օգնություն, գ. Դիանագիտական ձեռնարկ և հայանպասք պրոպագանդ»²⁸:

1917 թ. ապրիլի 11-ին Կաթողիկոսին ուղարկված նամակում²⁹ Պ. Նուբարը րեդեկացնում էր, որ ԱՄՆ է ուղարկել Միհրան Տամապյանին, Սյուրիան Սապահ-Գյուլյանին և Արտաշես Հանմյանին՝ րեդի համայնքում համագործակցություն հաստատելու և Հայկական լեգեոնի կազմավորմանը աջակցելու համար: Տեղեկացնում էր, որ համաձայն է Միհրան Սվազյանին ճանաչել, որի թեկնածությունը առաջարկել էր Կաթողիկոսը, որպես Ազգային պարվիրակության ԱՄՆ ներկայացուցիչ: Նշում էր, որ նա ընտրվել է նաև Ամերիկայի հայ ազգային միության նախագահ: Պ. Նուբարը դրական էր համարում, որ ԱՄՆ պատերազմի մեջ էր մտել, քանի որ ապագա Խաղաղության վեհաժողովում Վ. Վիլսոնը մեծ ազդեցություն կարող էր ունենալ: ԱՄՆ նախագահը արդեն ցույց էր տվել իր հայասիրական ոգին՝ կազմակերպելով հանգանակություն արեւմտահայ գաղթականներին օգնելու համար, որի արդյունքում միլիոնավոր դուրսերի աջակցություն էր ուղարկվել:

Պ. Նուբարը նաև բավական հուսադրված էր Ռուսաստանում ցարիզմի տապալումով և Ժամանակավոր կառավարության հաստատումով, որի դրական վերաբերմունքը արեւմտահայերի վերաբերյալ հայտնի էր: Նա հույս էր հայտնում, որ այժմ Հայկական հարցի ընթացքը կփոխվի և ռուսական բանակի գրաված հայկական նահանգներին կտրվի այնպիսի վարչաձև, որը կբավարարի մեր ազգային ձգտումները: Նա Կաթողիկոսին հիշեցնում էր, որ Ժամանակավոր կառավարության ԱԳ նախարար Պավել Միլյուկովը իր նախկին ելույթներում և հրապարակումներում բազմիցս անդրադարձել է Հայաստանին ինքնավարություն տալու անհրաժեշտությանը: Պ. Միլյուկովը Պ. Նուբարին աջակցել էր նաև նախապատերազմյան շրջանում՝ Հայկական բարենորոգումների հարցում: Տեղեկացնում էր, որ նախորդ տարի Փարիզում Ֆրանս-հայկական կոմիտեի կողմից ռուսական Դոմայի պարվիրակության ընդունելության ժամանակ Պ. Միլյուկովը Անտոն Ֆրանսի հարցին պատասխանել է, որ ներկա պատերազմի գլխավոր նպատակներն են նախարակ ազգերին աջակցելը՝ միավորված Լեհաստանի և Հայաստանի ինքնավարությունը: Պ. Նուբարը հույս էր հայտնում, որ Հայաստանի հարցում նա կպահի իր խոսքը, քանի որ պաշտոնի անցնելուց անմիջապես հետո կարել էր Լեհաստանի հարցում տված խոսքումը: Նուսադրող էր նաև նախարար դառնալու առթիվ Պ. Նուբարի ուղարկված շնորհավորական հեռագրին Պ. Միլյուկովի պատասխանը. «Հայաստանի համար կանեմ այն ամենը՝ ինչ կարող եմ»: Կաթողիկոսին հայտնում էր, որ այդ տեսակետին են նաև ռուսական կառավարության մյուս անդամները, քանի որ կառավարության ազդեցիկ անդամներից Ալեքսանդր Կերենսկին հարցազրույցում հայտարարել էր, որ Հայաստանին տրվելու է ինքնավարություն:

Պ. Նուբարը նշում էր, որ վարչաձևի փոփոխությունից հետո Ռուսաստանը ունի նույն ձգտումները, ինչ Դաշնակիցները, որոնք հայտարարել են, որ Ասիական Թուրքիայի մասնատումից հետո հայկական երկրամասերի նկատմամբ մեր ձգտումները իրագործվելու են:

²⁸ Ամդ, էջ 114:

²⁹ Տե՛ս “Boghos Nubar’s Papers”, էջ 431–433:

Վերջում ավելացնում էր, որ այժմ Արեւմտյան Նայաստանի ճակատագիրը լուծվելու է Ռուսաստանում:

Ապրիլի 27-ի նամակում Կաթողիկոսը Պ. Նուբարին գրում էր, որ ԱՄՆ մասնակցությունը պարտերազմին և ռուսական հեղափոխությունը դրական իրադրություն են ստեղծել Նայական հարցի նպաստավոր լուծման համար: Նշում էր, որ ԱՄՆ-ը ամուր դիրքեր կունենա ապագա Խաղաղության վեհաժողովում, և դա շատ օգտակար կլինի, քանի որ նրա նախագահը իրեն հայտարարել է ճնշված և փոքր ժողովուրդների քաղաքական իրավունքների պաշտպան: Միաժամանակ, Կաթողիկոսը շեշտում էր ԱՄՆ-ի փոքրամասնական հակառակորդ հնարավորությունները, որոնք անհրաժեշտ կլինեն Նայաստանը վերականգնելու համար³⁰:

Նունիսի 1-ին ուղարկված նամակում³¹ Պ. Նուբարը Կաթողիկոսին հայտնում էր, որ ինքը 1916 թ. հոկտեմբերին Լոնդոնում է փեղեկացել Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրի մասին, որով Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի նահանգներն անցնելու էին Ռուսաստանին, իսկ Կիլիկիան, Սեբաստիան, Խարբեռդը և Դիարբեքիրը՝ Ֆրանսիային: Միևնույն ժամանակ, իրենից պահանջել են հայ կամավորների աջակցություն, եթե Դաշնակից ուժերը ափիանում կարարեին Կիլիկիայում: Նշում էր, որ չնայած ինքը դեմ էր Նայաստանի բաժանման այդ ծրագրին, բայց արիպված էր համակերպվել և փորձել հնարավորության սահմաններում առավելագույնը ստանալ Նայական հարցի համար: Պետք է հաշվի առնվեր նաև այն վրանգը, որ կախված էր Միջագետքում թուրքերի ձեռքին որպես պարտադրյալ հարյուրհազարավոր հայերի գլխին: Տեղեկացնում էր, որ Դաշնակիցներից աջակցության դիմաց պահանջել էր երաշխիքներ տալ, որ հայկական ձգտումները ամբողջությամբ կկատարվեն, միաժամանակ, բոլոր զգուշությունները ձեռք առնել, որպեսզի թուրքերին վրեժխնդրության առիթ չտրվի: Դրա համար նա պահանջել էր, որ հայերի կամավորագրությունը հայտարարվի ոչ թե Ազգային պարվիրակության կողմից, այլ՝ Ֆրանսիայի՝ որպես Ֆրանսիական բանակի մաս, իսկ Փոքր Ասիայում ափիանում իրականացնելիս հայ կամավորները լինելու էին Դաշնակից զորքերի մաս, այլ ոչ թե առանձին զորամաս: Տեղեկացնում էր, որ իր պահանջով Ֆրանսիան խտրացել էր Կիլիկիան և երեք հայկական նահանգները գաղութի չվերածել և երաշխավորել էր, որ տալու է ամենալայն ինքնավարություն: Այդ խտրումները տրվել էին միաժամանակ Ֆրանսիայի և Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարությունների կողմից: Նշում էր, որ միայն այդ հավաստիացումները ստանալուց հետո էր, որ Ազգային պարվիրակությունը, կամավորական շարժումը խրախուսելու համար միավորել էր Եգիպտոսի, ապա՝ Ամերիկայի հայ քաղաքական ուժերին, որոնք հայրենասիրական մղումներից ելնելով համագործակցել էին և աշխարհել՝ պահպանելով գաղտնիությունը:

Նշում էր, որ նման հանգամանքներով պայմանավորված են գործել, մինչև որ ռուսական հեղափոխությունը բերեց ազգայական մրաժեղակերպ, բարձր գաղափարներ և բոլորը սկսեցին հայտարարել նվաճողական ձգտումներից հրաժարվելու մասին: Տեղեկացնում էր, որ իրավիճակը կտրուկ փոխվել է, քանի որ Ռուսաստանը այլևս չի ցանկանում գրավել հայկական երեք նահանգները, իսկ Ֆրանսիայի վարչապետ Ալեքսանդր Բիբոն մայիսի 22-ին Ազգային ժողովում հայտարարել էր, որ իր կառավարությունը հրաժարվում է նվաճողական ծրագրերից: Պ. Նուբարը եզրակացնում էր, որ Դաշնակիցները կհրաժարվեն Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրից, և իրենք պարտավոր են վերադառնալ հին ծրագրին՝ ինքնավար չե-

30 Տե՛ս անդ., էջ 434-435:

31 Տե՛ս անդ., էջ 436-441:

գոք Հայաստան՝ վեց նահանգների ու Կիլիկիայի միավորմամբ՝ Մերսին եւ Ալեքսանդրեյ նավահանգիստներով: Նրա կարծիքով, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի կառավարությունների հայտարարությունները, ԱՄՆ մասնակցությունը պարերագմին հանգեցնելու են նրան, որ Հայաստանը չդրվի որեւէ առանձին երկրի հովանավորության փակ, առավել եւս թողնվի թուրքական գերիշխանության ներքո, այլ՝ կարող է լինել միայն համարել հովանավորություն: Նշում էր, որ ինքը Դաշնակիցներին ներկայացրել է ինքնավար եւ չեզոք Հայաստանի ստեղծման դեպքում նրանց փոքրահասակ ու ֆինանսական գործունեության հնարավորությունները: Դա միաժամանակ խաղաղություն ապահովելու հնարավորություն կտար՝ լինելով բուֆեր Թուրքիայի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Միջագետքի եւ Սիրիայի միջև: Կարծում էր, որ դա շահավետ կլինի նաեւ Բաղդադի երկաթուղու հետ կապված, քանի որ այն շահագործող երկրները Մերսինի եւ Ալեքսանդրեյի վրայով ազատ ելք կունենան: Նա գրնում էր, որ Խաղաղության վեհաժողովում պետք է Հայաստանը համարել հովանավորության փակ դրվի, սակայն այդ երկրներից մեկին պետք է 10-15 փաթեթ վրվի երկրի մանդատը՝ այն վերականգնելու, կոորդինացիայի փրկված գաղթականներին աջակցելու եւ պաշտպանելու համար: Այդ դերի համար նա ամենահարմար թեկնածու էր համարում ԱՄՆ-ը, որը հսկայական համակարանք եւ աջակցություն էր ցույց տվել հայերին: Մարտնշում էր, որ ծրագիրը վերաբերում էր միայն Արեւմտյան Հայաստանին ու Կիլիկիային, իսկ Արեւելյան Հայաստանը իր իրավասությունից դուրս էր: Նշում էր, որ Կովկասի հայերը ազատ երկրի հայտարարներ են եւ ունեն նույն իրավունքները, ինչ՝ բոլոր ռուսաստանցիները, իսկ նրանց պահանջները պետք է բավարարվեն իրենց կառավարության կողմից, ինչպես Ռուսաստանի մյուս ազգություններինը, եւ Դաշնակիցները չեն կարող խառնվել նրանց խնդիրներին: Պարզաբանում էր, որ արեւմտահայերի հարցը մարդասիրական է եւ համապարասխանում է պարերագմի նպատակներին, քանի որ Դաշնակիցները հայտարարել էին, որ կովում են փոքր, ճնշված ազգերի ազատագրման համար, եւ հույս էր հայտնում, որ Դաշնակիցներից ոչ մեկը չի հրաժարվի լուծելուց մի ժողովրդի ճակատագիրը, որը ամենից շատ է փառապել պարերագմի ընթացքում, եւ հետեւաբար նրան չեն թողնի թուրքական լծի, նույնիսկ՝ անվանական կառավարման փակ: Նա հույս էր հայտնում, որ Կաթողիկոսը իր հերթին կդիմեր ռուսական կառավարությանը, որպեսզի արեւմտահայերի հարցը արդարացի լուծում ստանա: Նա Կաթողիկոսի եւ արեւելահայ գործիչների կարծիքն էր ուզում ստանալ իր վերջապառաջ ծրագրի մասին:

Եւ իսկապես, ինչպես հայտնի է, Ժամանակավոր կառավարությունը հայտնապատրիքորոշում ուներ եւ բավական լուրջ քայլեր կատարեց Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքներում հայ գաղթականներին վերաբնակեցնելու, երկրամասը վարչականորեն կազմակերպելու եւ հայկական զինուժ ստեղծելու ուղղությամբ: Այդ ամենը ուղղված էին հայկական ինքնավար երկրամաս ստեղծելուն: Սակայն այդ ծրագրերը անավարտ մնացին բուլշեիկյան հեղաշրջման հետեւանքով:

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ռուսական զորքերը սկսեցին լքել Կովկասյան ճակատը, եւ փաստորեն ռուս-թուրքական ռազմաճակատի պաշտպանությունը մնաց հայկական փոքրաթիվ ուժերի հույսին: Դեկտեմբերի 5-ին Փարիզից Պ. Նուբարը հեռագիր ուղարկեց Կաթողիկոսին, Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին, Արեւմտահայ գաղթականության կոմիտեին³²: Նա կոչ էր անում համախմբել հայկական բոլոր ուժերը եւ պաշտպանել:

32 Տե՛ս ՇԱԱ, ֆ. 57, գ. 5, զ. 157, թ. 3: Նաեւ՝ Ֆ. 200, գ. 1, զ. 5, թ. 7:

պանել Արեւմտյան Նայաստանի ազատագրված փարածքները թուրքական ներխուժումից, առաջարկում էր կապ հաստատել և համագործակցել Միջագետքի բրիտանական ուժերի հետ: Տեղեկացնում էր, որ Ազգային պարվիրակությունը բանակցություններ է սկսել բրիտանական և ֆրանսիական կառավարությունների հետ, որպեսզի նրանցից ռազմական և ֆինանսական աջակցություն ձեռք բերի: Նա խորհուրդ էր փախ դաշնակցել վրացիների հետ: Առաջարկում էր հեռագրել, թե ինչ միջոցներ են հարկավոր, որպեսզի ինքը դրանք պահանջաշնակիցներից: Նեռագիրը Պ. Նուբարի հետ ստորագրել էր նաև Ֆրանսիայի արտգործնախարար Ս. Պիշոնը:

Այդ հեռագիրը դեկտեմբերի 15-ին քննարկվեց Արեւմտահայ ազգային խորհրդում և մեծ խանդավառություն առաջացրեց³³: Այն քննարկեց նաև Թիֆլիսի Նայոց ազգային խորհուրդը, և պարասխան նամակում Պ. Նուբարին փեղեկացրեցին, որ արդեն կազմավորվում են ազգային զորամասեր գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հրամանադատության փակ, ինչպես նաև առանձին զորամաս արեւմտահայերից և հայկական միլիցիա՝ երկրի ներքին կարգը պահպանելու համար, իսկ վրացիների հետ արդեն բանակցություններ են սկսել համագործակցելու համար: Անուրանդի պետությունների աջակցությունը խիստ անհրաժեշտ էր համարվում, քանի որ պարսերազմից փոխած հայ ժողովուրդը միայնակ չէր կարողանա պաշտպանել ճակատը: Նաշվի առնելով անցյալի դառն փորձը, երբ ցարական կառավարությունը ուզում էր Նայաստանը միացնել Ռուսաստանին, Թիֆլիսի Ազգային խորհուրդը անհրաժեշտ էր համարում, որ Անուրանդի երկրները անմիջապես ճանաչեն Նայաստանի լիակատար անկախությունը, քանի որ Ռուսաստանը արդեն պաշտոնապես ճանաչել էր Նայաստանի ազատ ինքնորոշման իրավունքը³⁴:

Խոսքը վերաբերում էր 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին Ռուսաստանի Ժողովուրդների ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետին, որով արեւմտահայերին իրավունք էր տրվում որոշել իրենց ապագան՝ ընդհուպ անկախանալը³⁵: Այդ ակտի մասին Պետրոգրադի հայկական կոմիտեն հեռագրով Պ. Նուբարին փեղեկացրել էր 1918 թ. հունվարի 14-ին³⁶:

Ազգային պարվիրակության նախագահը 1918թ. փետրվարի 21-ին Լոնդոնից՝ Բրիտանական գլխավոր շրաբի միջոցով, երկու գաղտնի հեռագիր ուղարկեց Թիֆլիս³⁷: Առաջինը ուղղված էր Անդրանիկին, Արեւմտահայ խորհրդի նախագահ Վ. Փափազյանին և արեւմտահայ գաղթականական կոմիտեներին, որով արեւմտահայության ներկայացուցիչներին խորհուրդ էր փախ միասնաբար գործել արեւելահայերի հետ:

Երկրորդ հեռագիրը ուղղված էր կաթողիկոսին, Թիֆլիսի Ազգային խորհրդին, Անդրանիկին և Ն. Զավրյանին: Պ. Նուբարը ուրախություն էր հայտնում բոլոր կուսակցությունների համաձայնությամբ Ազգային խորհուրդ սրելով և կապակցությամբ: Նա փեղեկացնում էր, որ դաշնակիցները պարաստ են օգնել հայերին և առաջին իսկ հնարավորության դեպքում կուղարկեն դրամ և ռազմական առաքելություններ: Նշում էր, որ դաշնակիցները պնդում են՝ համագործակցել վրացիների հետ և լավ հարաբերություններ պահել թաթարների հետ: Նարկապետ, կոչ էր անում հնարավորին չափ մեծացնել հայ զինվորների թիվը:

33 Տե՛ս ՂԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 18, թ. 6-7:

34 Տե՛ս ՂԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, թ. 3-4:

35 Տե՛ս «Նայաստանը միջազգային դիվանագիտության փաստաթղթերում», էջ 418-419:

36 Տե՛ս ՂԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 45, թ. 1:

37 ՂԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, թ. 8-9:

1918թ. մարտի 27-ին Պ. Նուբարը հեռագիր ուղարկեց Վեհափառին, Թիֆլիսի Ազգային խորհրդին, Անդրանիկին, Ն. Զավրյանին և գնդապետ Թորգոմին. «Թուրքերը լայնածավալ քարոզչություն են իրականացնում, հավակնելով այն բանին, որ ապացուցեն, թե իբր հայերն են կոտորել մահմեդական բնակչությանը, որպեսզի հաշտության կնքումից առաջ այս ձևով հասարակական կարծիքը նախապաշարաստին իրենց օգտին: Թեպետ մենք համոզված ենք այս մեղադրանքների արահուդության հարցում, դրանք հերքելու համար խնդրում ենք ձեզ մեզ տեղեկություններ հաղորդել: Եթե կան բռնությունների որոշ անհավական դեպքեր՝ ուղղված նախորդ հանցագործությունների հեղինակների դեմ, տեղեկացրեք մեզ, թե ինչպիսի՞ հանգամանքներում են դրանք իրականացվել: Դաշնակից տերությունները հարցաքննություն են անցկացնում, մեզ հերքման հարցում օգնելու համար, բայց Ազգային պարլիամենտը խնդրում է ձեզ իրեն ուղարկել նաև տեղեկություններ ու վկայություններ, որոնք ի գործ լինեն հակադրելու թուրքական քարոզչությանը և նրանց մեղադրանքներն ի չիք դարձնեն: Վրիժառության կամ բռնության յուրաքանչյուր գործողություն հայերի համար կարող է սպրդել անբարենպաստ հասարակական կարծիք և ազդել հարցի վերջնական լուծման վրա: Ոչ մի տեղեկություն չունենք և անհանգիստ ենք: Ըստ որոշ ասեկոսների՝ վրացիները միացել են թաթարներին՝ ընդդեմ հայերի: Նեազգային կապով ճշգրիտ տեղեկություններ հաղորդեք»³⁸:

Այս հեռագրում արտացոլված է թուրքական կեղծարարությունը: 1918 թ. հունվարին թուրքական բանակի առաջխաղացումը արդարացնելու և իրենց իրականացրած ցեղասպանությունը քողարկելու նպատակով թուրքերը սկսեցին ի յուր աշխարհի փողհարել, իբր հայերը կոտորում են մահմեդական խաղաղ բնակչությանը և իրենց գործերի հարձակումը հետապնդում է մահմեդական բնակչությանը «հայ ջարդարարներից» փրկելու նպատակ: Դրանով շեղում էին միջազգային հասարակությանը Մեծ եղեռնի հետևանքով թողած չափազանց բացասական տպավորություններից, միաժամանակ իրենց իրականացնելիք նոր կոտորածների համար առիթ էին ստեղծում:

1918 թ. երկրորդ կեսից, թուրքական բանակի առաջխաղացումով, Անդրկովկասը գրեթե կտրվեց աշխարհից: Պ. Նուբարը լուր չունեի Նայասպանում կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ, քանի որ հաղորդակցությունը կտրված էր: Դրանով էր պայմանավորված, որ նրա և Կաթողիկոսի նամակագրությունը ընդհատվեց մինչև համաշխարհային պատերազմի ավարտը:

Ինչպես տեսնում ենք, երկու ազգային նշանավոր գործիչների՝ համաշխարհային պատերազմի տարիների նամակագրության մեջ արտացոլված են Նայասպանի և հայ ժողովրդի ապագայի մասին երազանքներն ու ձախողումները, վախը, տագնապը, հուսահատությունը, որոնք պայմանավորված էին պատերազմի և Մեծ եղեռնի արեամբ իրքներով, հայերի կամավորական շարժման հանդեպ ունեցած դրական ու բացասական մտրեցումների պատճառները, տերությունների խտրումների նկատմամբ հույսերն ու հիասթափությունը: Նամակագրությունը ցույց է տալիս՝ ինչպես էին Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսը և Ազգային պարլիամենտի նախագահը փորձում համաշխարհային այդ հորձանուտի մեջ կարելին ու անկարելին անել ժողովրդին փրկելու և Նայասպանի համար ինքնավարության միջոցով ազատ գարգացման հնարավորություն ստեղծելու համար:

38 Ա. Պեղերյան, Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հատոր II, Երևան, 2005, փաստաթուղթ 569, էջ 215: